

A metafizika és a végtelen

Tengelyi László emlékének

Tengelyi László utolsó, *Világ és végtelen* címet viselő művének legfőbb célkitűzése egy olyan fenomenológiai metafizika kidolgozása, amely új fényt vet a világ nyitottságának (*die Offenheit der Welt*) a fenomenológiában gyakran elemzett jelenségére. A Tengelyi által „metontológiai transzcendentalizmusnak” nevezett gondolkodásmód ezért a „naturalista autarkizmussal” való „agonális ellentétben”¹ nyeri el értelmét, az utóbbi ugyanis a világot és a természetet éppen „egy önmagában zárt egészként fogja fel” (Tengelyi 2014. 435). A mű elképzelését meghatározó legalapvetőbb ellentét tehát a „nyitott” és a „zárt egész” fogalmai között húzódik.

Bár a világ nyitottságának Tengelyi elképzelésében szerepet játszó problémája a végtelen fogalmával áll kapcsolatban, azonban ebből mégsem következik, hogy a naturalista autarkizmus „zárt” világképe szükségképpen véges lenne. A műben a „nyitott” és a „zárt” ellentéte nem a végtelen és a véges, hanem a potenciális és az aktuális végtelen ellentétével kapcsolódik össze. Ha azonban azt gondoljuk, hogy a nyitottság oldalán egyértelműen a „mindig tovább fokozható”, potenciális végtelen áll, akkor elhamarkodottan ítélünk. Tengelyi a világ nyitottságát megalapozni kívánó metafizika alapvonalainak felvázolásakor Georg Cantor gondolataihoz kapcsolódik. Ennek az elgondolkozásnak a legfőbb filozófiai hajtómotorja azonban éppen az volt, hogy szembehelyezkedjen „azzal az arisztotelészi-skolasztikus eredetű tétellel, amely szerint *infinitu actu non datur*” (Tengelyi 2014. 439). Tengelyi – Marc Richirhez csatlakozva – éppen az *aktuális végtelen* cantori „rehabilitációjának” gondolatából indul ki, és osztja Cantornak azt a nézetét is, hogy a potenciális végtelen csupán a végtelen egy „nem tulajdonképpeni fogalma” (Tengelyi 2014. 465, 467–468).

Azt a szerepet azonban, amelyet a végtelen fogalma az így kialakuló metafizikában betölt, még a cantori elgondolásnál is hangsúlyosabban határozza meg a husserli fenomenológia. A könyv utolsó, nagy záró részében, amely majdnem

¹ A metontológia, az agonitás, illetve a naturalista autarkizmus fogalmaira nem fogok kitérni, de ez a jelen tanulmány megértéséhez nem is szükséges.

kizárólag a végtelen fogalmával foglalkozik, Tengelyi végső soron azt a kérdést mérlegeli, hogy „Husserlnek a végtelenről alkotott fenomenológiai felfogása mennyiben felel meg Cantor alapintencióinak, és mennyiben távolodik el azoktól” (Tengelyi 2014. 438). A következőkben azt a „kettős kötést” próbáljuk meg értelmezni, amely a Husserl által felfedezett fenomenológiai, és a Cantor által bevezetett matematikai végtelen fogalmát összekapcsolja egymással.

A mű gondolatmenetében, illetve elsősorban a „világ végtelenjével” foglalkozó részben a Cantorral való kapcsolat kettőssége explicit formában megjelenik: egyrészt a fenomenológia elemzésekre támaszkodva Tengelyi arra a belátásra jut, hogy a tapasztalati szférát, illetve az életvilágot benépesítő alakzatokat „nem-cantori értelemben vett kontinuumfenoménekként” (Tengelyi 2014. 505) kell felfognunk, ehhez azonban azonnal hozzáteszi: „ezek a [...] fenomének a tiszta gondolkodást a cantori értelemben vett aktuális-végtelen felé hajtják tovább” (Tengelyi 2014. 505). Ez az utóbbi gondolati mozgás azonban egy olyan „idealizáció [...], amely túlvezet az életvilág határain” (Tengelyi 2014. 505). Husserlnek a cantori transzfinit fogalmával való hosszas küzdelme Tengelyi szerint végül is oda vezet, hogy Husserl „radikálisan eltávolodik Cantor transzfinit fogalmától” (Tengelyi 2014. 546). A cantori, matematikai végtelen így látszólag idegen a műben vizsgált, az életvilág szemléleti adottságához köthető fenomenológiai végtelenfogalomtól.

Valójában azonban a *Világ és végtelen* lapjain Cantor elképzelései nem pusztán egy olyan elméletként jelennek meg, amellyel a tapasztalati szférát jellemző végtelen fogalmát *szembe kellene állítanunk*, és nem is csak olyanként, amely csupán egy – a tapasztalati végtelen fogalmán túlmutató – idealizáció eredménye lenne. Az a „lökés”, amely a szemléleti alapon álló fenomenológiai gondolkodást a „cantori idealizáció” irányába hajtja tovább, magából a szemléletileg adott régióból meríti az erejét, s maga is bizonyos Cantor által felfedezett törvények szerint fejti ki a hatását. Tengelyi világossá teszi, hogy Marc Richir törekvéseihez csatlakozva maga is „olyan módon igyekszik átalakítani a »fenomenológia mező« fogalmát, hogy Cantor gondolatai ezen a tőlük távol eső területen is alkalmazhatóak legyenek” (Tengelyi 2014. 465). A Cantor elképzelései nyomán kialakuló végtelenfogalom valójában nem csak a „szembenállás”, és nem is csupán egy az életvilágból kiinduló, ám végső soron elkerülendő „idealizáció” révén kapcsolódik a tapasztalati végtelen műben vizsgált fogalmához.

Az absztrakt, matematikai végtelen és a fenomenológiai elemzésekben szerepet játszó tapasztalati végtelen viszonyát magát is a diakritikai módszerrel kell jellemeznünk, amelyet – igaz, más problémákkal kapcsolatban – Tengelyi az egész műben igyekszik érvényesíteni. E módszer révén ugyan a „látszólag egybeeső fogalmakat utólagosan egymástól megfelelően elkülönítjük, ámde ezt anélkül tesszük, hogy az ily módon elkülönítettek szükségszerű összetartozását

ezzel megkérdőjeleznék” (Tengelyi 2014. 301).² Az így nyert „kontraszt jelenségek” tehát „a különbségeik ellenére szükségképpen összetartoznak” (Tengelyi 2014. 301). A következőkben a tapasztalati és a matematikai végtelen eme „összetartozásának” az alapjait próbáljuk meg feltárni. A végtelennek az eddigiek során csupán terminológiailag bevezetett két fogalma maga is ennek az interpretációs kísérletnek a során nyer majd pontosabb értelmet.

I. A DIALEKTIKUS FOGALOMALKOTÁS ELVEI

Azt a sajátosságot, amelyben a két fogalom összetartozása kézzelfogható módon megjelenik, amely tehát egyként jellemzi a végtelen cantori felfogását és a tapasztalati végtelen fenomenológiai elképzelését, Tengelyi a „dialektikus fogalomalkotás” Cantortól származó kifejezésével jelöli meg.³ Ez a jellegzetesség arra az eljárásra vonatkozik, amelynek segítségével Cantor a végtelen fogalmán belül egy hierarchiát állít fel, vagyis oly módon különböztet meg egymástól végtelenül sok „végtelen számot” (*transzfinit* számokat, vagy – más kifejezést használva – végtelen „*kardinális* számokat” vagy végtelen *számosságokat*), hogy azok nagyság szerint összehasonlíthatóak és rendezhetőek legyenek. Cantor e feladat megoldásához egy újabb számfogalmat vezet be: a *rendszám* fogalmát. A hierarchiába rendezhető végtelen számok „megalkotásának elveit” a rendszám fogalmára támaszkodva fogalmazza meg.

A végtelen *számosságok* hierarchiájához tehát a *rendszámokra* alkalmazott két alapelv alkalmazása vezet el. Ennek megfelelően két különböző módon tudunk újabb rendszámokat előállítani: egyrészt egy már adott rendszámtól mindig újabb rendszámokhoz jutunk egy egység ismételt hozzáadása révén, másrészt viszont egy új rendszámokhoz jutunk az úgynevezett „végtelen határátmenet”, vagyis végtelen sok egymást egy egység hozzáadása révén követő rendszám *uniója* révén is. Az egymást egységnyi távolságra követő rendszámok bármelyikénél nagyobb rendszámok közül az ilyen úgynevezett „limeszrendszámok” lesznek a legkisebbek.

Belátható, hogy az egymásból egy egység hozzáadása révén nyert végtelen rendszámok *azonos számosságúak*, tehát ilyen szempontból egyetlen osztályt alkotnak, a limeszrendszámok viszont *nagyobb számosságúak*, mint azok, amelyek

² A diakritikai módszert, ahogyan azt az *Élettörténet és sorsesemény* című kötet első része tanúsítja, Tengelyi már a második fenomenológiával foglalkozó műve óta folyamatosan alkalmazta. (Sőt, ahogyan arra Szegedi Nóra felhívta a figyelmemet, a kifejezés már az *Autonómia és világrend* lapjain is előfordul.) A Merleau-Ponty-tól eredeztetett módszer azokban az általános körvonalaiiban, ahogyan az a *Világ és végtelenben* is megjelenik, gyakorlatilag azóta változatlan maradt. Vö. Tengelyi 1998. 34–38.

³ Cantor 1932. 148 és Tengelyi 2014. 442, valamint a harmadik rész B. alrészének I/2. fejezete (Tengelyi 2014. 450–463).

uniójaként előálltak, tehát ezek nem csupán újabb *rendszámokat*, hanem újabb végtelen *számosságokat* is meghatároznak. Ha a nagyobb számosságú rendszámok által megnyitott osztályokhoz mindig egy újabb (ún. transzfinit) számot rendelünk, akkor a két elv, vagyis egy egység újra és újra történő hozzáadása, valamint a határátmenetek képzése révén transzfinit, vagyis végtelen számok egy végtelen hierarchiája áll elő.⁴

Ez a folyamat, illetve a fogalomalkotásnak ez a módja azért nevezhető dialektikusnak, mert egyrészt az elveink révén „egyfajta *potenciális végtelenséget* – az „és így tovább” végtelenségét – tulajdonítjuk a transzfinit számok területének” (Tengelyi 2014. 451), másrészt azonban „az így adódó végtelen sorozatok mindegyikét, mint egy adott egészt” vesszük tekintetbe, vagyis azáltal, hogy egy új transzfinit számot rendelünk minden ilyen végtelen sorozathoz, „egy *aktuálisan végtelen* sokaságként vesszük számításba azokat” (Tengelyi 2014. 451). „Azoknak a rendszámoknak a halmazát, amelyek egy meghatározott számossághoz vannak hozzárendelve, egyrészt [...] egy előrehaladó sorozatként vesszük figyelembe, másrészt úgy, mint amely egy feltétlen egészt alkot” (Tengelyi 2014. 459). A dialektikus fogalomalkotás révén „*aktuálisan végtelen* sokaságok különféle, *egymást követő fokozatai*” (Tengelyi 2014. 459) különülnek el egymástól, s így *aktuális* és *potenciális* végtelen a transzfinit területén összekapcsolódik egymással.

⁴ Tengelyi részletes ismertetéseit olvasva a halmazelmélethez valamelyest értő olvasó számára felmerülhet a kérdés, hogy a végtelen számosságok hierarchiájának generálásakor miért nem megfelelő út, ha a legkisebb végtelen számosságú halmaznak, vagyis a nem-negatív egész számok halmazának vesszük a hatványhalmazát (vagyis az összes részhalmazának a halmazát), majd ennek a halmaznak a hatványhalmazát, és így tovább (illetve ezen hatványhalmazok számosságait). Amint Cantor tétele bizonyítja, így egyre nagyobb számosságú halmazokhoz jutunk (bármely x számosságra az ilyen számosságú halmaz hatványhalmazának számossága 2^x , és az említett tétel megmutatja, hogy $2^x > x$). Ezzel az eljárással azonban az a probléma, hogy nem tudjuk bizonyítani: bármely x végtelen számosság esetén a x számosságnál nagyobb számosságok közül 2^x a legkisebb, vagyis, hogy 2^x a x számosság x^+ -al jelölt rákövetkezője. Az viszont egyszerűen bizonyítható, hogy x^+ éppen az összes x számosságú *rendszám* halmazának számossága (Hajnal–Hamburger 1989. 92, 10.4 tétel). (Ez a bizonyítás két tézist is feltételez: egyrészt, hogy van a nem-negatív egész számok halmazánál nagyobb számosságú halmaz – ezt Cantor tétele bizonyítja –, másrészt, hogy az említett számosságnál nagyobb számosságok között van legkisebb, ezt pedig Zermelo tétele, vagyis az úgynevezett jólrendezési tétel bizonyítja, amely ekvivalens a kiválasztási axiómával.) Bár Tengelyi mindezt nem említi, de a számosságok hierarchiáját éppen ezért érdemes az általa is ismertetett úton, vagyis a (limesz) rendszám fogalmán keresztül bevezetni. Az az állítás, hogy $x^+ = 2^x$, – amint azt Kurt Gödel, illetve Paul Cohen a $x = \aleph_0$ esetben bizonyította – független a halmazelmélet szokásos axiómáitól, vagyis nem bizonyítható és nem is cáfolható azok alapján. (Itt \aleph_0 -al szokásos módon a legkisebb végtelen számosságot, vagyis a nem-negatív egész számok halmazának számosságát jelöljük. Mivel 2^{\aleph_0} éppen a kontinuum számossága, így érthető, hogy az $\aleph_0^+ = 2^{\aleph_0}$ állítást kontinuum-hipotézisnek, az előbb említett általános, minden számosságra vonatkozó formát pedig *általánosított* kontinuum-hipotézisnek nevezik. Gödel bizonyítása szerint a szokásos axiómák alapján ez az utóbbi sem cáfolható, és Cohen bizonyításából következik, hogy nem is bizonyítható [ha bizonyítható lenne, akkor a kontinuum-hipotézis is az lenne, hiszen az utóbbi következik az előbbiből].)

Ha a Cantor előtti, tehát például a Kant által is alkalmazott fogalmi keretek között maradunk, akkor azt kell mondanunk, hogy ami *potenciálisan* végtelen, tehát ami az „és így tovább módján” mindig tovább folytatható, az *aktuálisan* szükségképpen véges. Egy potenciálisan végtelen sor éppen azért folytatható tovább, mert aktuálisan *véges*: ha aktuálisan végtelen lenne, akkor már nem lenne tovább „fokozható”. Potenciális és aktuális végtelen ezek között a fogalmi keretek között kizárják egymást.

A transzfinit Cantor által felfedezett szférája éppen ezt a két, látszólag ellentétes tulajdonságot egyesíti: olyan *aktuálisan végtelen* számokat foglal magába, amelyek – annak ellenére, hogy végtelenek – *mindig tovább fokozhatóak*. A korábban ellentétesnek mutakozó tulajdonságok ezen a területen így dialektikus viszonyba kerülnek egymással.

II. A TRANSZFINIT SZFÉRA ÉS A KELETKEZÉS ELVEI

Cantor ezen felül úgy véli, hogy a „transzfinit az őt kitöltő alakzatok és formák révén szükségképpen egy abszolútra utal” (Cantor 1932. 405). Tengelyi szerint ezért a transzfinit területén dialektikus módon összekapcsolódó fogalmak az abszolút végtelen „két oldalának” (Tengelyi 2014. 467) felelnek meg: „a pozitív oldalnak az aktuális tulajdonképpeni végtelensége, a negatív oldalnak viszont a potenciális nem tulajdonképpeni végtelenje” (Tengelyi 2014. 467). Potenciális és aktuális összekapcsolódásának dialektikus természetét talán még közelebbről megvilágítja az, ahogyan Cantor, Platón *Philéoszától* ihletve, az általa felfedezett transzfinit szférát mint „határ” és „határtalan” keverékét írja le. A transzfinit szféra ennek megfelelően a véges és az abszolút végtelen között egy „köztes területet” (Tengelyi 2014. 484) jelöl ki, és – ahogyan Tengelyi többször is hangsúlyozza – Cantor szerint a „végtelen számsor [...] egy bizonyos értelemben az abszolút megfelelő szimbóluma” lesz (Cantor 1932. 205; Tengelyi 2014. 440).

Ezen a ponton Tengelyi – elsősorban Marc Richirt követve – a cantori dialektikus fogalomalkotásnak egy olyan dinamikus értelmezést ad, amelyet követve az általa kidolgozott fenomenológia fokozatosan eltávolodik a cantori elgondolásoktól.⁵ E szerint az értelmezés szerint a dialektikus elvek által meghatározott

⁵ Tengelyi ennek a „dinamikus metafizikai” értelemben vett végtelenfogalomnak az eredetét Plótinoszig visszamenő, részletes történeti vizsgálódások révén tárja fel. Ez a fogalom az, amelyre támaszkodva az elemzések fokozatosan eltávolodnak a cantori, „kvantitatív matematikai” fogalomtól (Tengelyi 2014. 475). Ezeket a történeti elemzéseket elsősorban a harmadik rész B. alrészének II–III. szakaszai tartalmazzák. A történeti előzmények közül Tengelyi számára kiemelkedő fontosságú „az Arisztotelészre visszavezethető »intenzív végtelenfogalom«”. Meglepő módon a „nyitottság” általa is használt Husserli fogalma ettől „jóval kevésbé radikálisan tér el, mint a Cantori transzfinit fogalmától” (Tengelyi 2014. 546). Az arisztotelészi fogalomra vonatkozó elemzéseket elsősorban az előbb említett III. szakasz tartalmazza.

szférát a benne egyesülő ellentétek miatt egy olyan fogalmi feszültség jellemzi, amely a két pólus között történő, az egyik pólustól „távoldó”, a másikhoz „közeledő” *mozgásban*, vagyis egyfajta *dinamikában* nyilvánul meg. A transzfinit szférára jellemző dialektika a szféra elmeit egy folyamatos, minden határon túl, az „abszolút határtalan” felé tartó mozgásban tartja. Tengelyi – ismét Richir követve – azt is világossá teszi, hogy az a terület, amelynek a dinamikájáról itt szó van, nem más, mint a „gondolkodás”, a szóban forgó dinamika specifikusabb formája pedig a „gondolkodás kreativitása” (Tengelyi 2014. 464). „Richir számára nem a készen adott, az érvényes, a már felismert jelenti a tulajdonképeni rejtélyt, hanem a keletkezés. [...] A teremtő gondolkodás fenomenológiája, a felbukkanó értelemalakzatok genetikusan vizsgálja az, ami őt igazán izgatja” (Tengelyi 2014. 464).

A két elgondolás között ezen a ponton megnyíló távolság ennek megfelelően abban áll, hogy Cantor – szemben az előbb említett „dinamikus” értelmezéssel – a transzfinit területét és az azt meghatározó „dialektikus elveket” nem a keletkezés elveiként, hanem egy egészében és aktuálisan adott terület deskriptív törvényeként fogja fel. Ebből adódik, hogy a Tengelyi által elképzelt fenomenológiai metafizika „anélkül ragadható meg [a cantori értelemben vett] transzfinit metafizikájaként, hogy ez a metafizika Cantor eredeti metafizikai felfogásával a legcsekélyebb mértékben is érintkezne” (Tengelyi 2014. 534). Tengelyi tehát a cantori *dialektikus fogalomalkotás* elveit úgy alkalmazza, hogy eközben a legkisebb mértékben sem osztja Cantornak a transzfinitre vonatkozó *metafizikai* elképzeléseit. Mi sem áll távolabb a fenomenológiától, mint például az, ahogyan Cantor a transzfinit egy interpretációjaként „a fizikai éter elméletre támaszkodva feltételezi, hogy a materiális testeknek végtelen sok egymástól legalább egy tulajdonságában különböző összetevője létezik” (Tengelyi 2014. 535). Mi is azonban pontosan az a gondolat, amelyet a Richir–Tengelyi-féle fenomenológia Cantor elgondolásából megpróbál megőrizni?

A teremtő gondolkodás hajtómotorját Richir, és őt követve Tengelyi, a következő, Cantortól eredeztethető gondolatban véli felfedezni: a diagonális eljárás bármely változatában szerepel egy halmaz, illetve egy rá vonatkozó elv (például az a gondolat, hogy egy adott megszámlálhatóan végtelen halmaz összes részhalmazának a halmaza, illetve a valós kontinuum egy egységnyi szakaszának pont-halmaza maga is megszámlálható), amely feltétlen adottsága „egyrészt nem más, mint amit meg szeretnénk cáfolni, ám ugyanakkor másrészt ez adja a kezünkbe azt az eszközt is (a diagonális halmazt), amelynek a segítségével a cáfolatot el tudjuk végezni. Ebben az értelemben saját megsemmisítése a célja. (Egyszerre a céltábla és a fegyver.)” (Tengelyi 2014. 458.) A számosságok megalkotását szabályozó, dialektikus fogalmakat egyesítő elvek, illetve a számosságok megkülönböztetésének belőlük adódó elve „azért alkalmas az egyre magasabb számosságok fokozatokban történő megalkotására, mert egy halmaznak mint feltétlen egésznek a tételezése csíra formában magában hordozza az önfelszámolás

lehetőségét, és így túlvezet önmagán” (Tengelyi 2014. 458).⁶ Azt a dinamizmust tehát, amely az itt tárgyalt elképzelés szerint az elme kreatív működését jellemzi, valójában egy Cantor által más területen felfedezett elv vezérli. Ez a mindkét területet meghatározó elv önmagukat felszámoló és így „önmagukon túlmutató”, tehát fokozatosan továbbalakuló, ám egyszersmind minden lépésben teljes egészében és végtelenként adott elemek sokaságát határozza meg. Az önfelszámolás révén önmagán túlmutató adottság gondolata az, amelyet a Richir–Tengelyi-féle metafizika Cantor elképzelései mögött felfedezni vél, és amelyet a produktív gondolkodás, illetve tapasztalat kreativitásának leírásában maga is fel kíván használni. Ez valójában az utolsó olyan pont, amelyen a két gondolkodás még látszólag együtt halad.

Meglepő módon az a gondolat, hogy valamiképpen egy és ugyanazon elv áll a gondolkodás bizonyos „mozgástörvényei” és a végtelen illetve a feltétlen egy sajátos formáját meghatározó törvényszerűségek mögött, Cantor elképzelésit – Cantor saját szándékai ellenére – Kant elgondolásaival, elsősorban a kanti *anti-nómiatannal* kapcsolja össze. E rokonság azért meglepő, mert – ahogyan Tengelyi is idézi – Cantor szerint „semmi sem tett többet azért, hogy az emberi észet és annak képességeit diszkreditálja, mint a kritikai transzcendentális filozófiának éppen ez a fejezete” (Tengelyi 2014. 460–461). A következő lépésben ezt az ellentmondásosnak tűnő kapcsolatot fogjuk megvizsgálni.

⁶ Nem vagyok benne biztos, hogy azok a megfogalmazások, amelyek a könyvnek ezen a pontján találhatóak, minden szempontból tarthatóak. Úgy tűnik, ezekben két tézis kapcsolódik össze egymással: az önfelszámolás és a produktív kreativitás gondolata. Az világos, hogy az itt tárgyalt két indirekt érv bizonyos értelemben tartalmaz „önfelszámoló halmazokat” vagy „önellentmondó elveket”. Az egyikben például – amely a valós kontinuumról mutatja meg, hogy nem megszámlálható – abból a feltételezésből kiindulva, hogy a szóban forgó halmaz megszámlálható, belátjuk, hogy nem megszámlálható, amiből egyszerűen következik, hogy nem megszámlálható. A feltevésünk ebben az értelemben önfelszámoló (ha igaz lenne, akkor hamis lenne, tehát hamis). Mivel a feltevés egy függvény létezését mondja ki, így az önellentmondó elv egy „önfelszámoló halmaz” segítségével is megfogalmazható. (Ha létezne az adott függvénynek megfelelő halmaz, akkor nem létezne, így nem létezik.) Az is igaz, hogy a bizonyítás során – az úgynevezett diagonális eljárás révén – előállítunk egy új elemet, amelyről belátható, hogy nem eleme egy a kiinduló feltevés szerint „teljes” és bizonyos értelemben zárt halmaznak, tehát a bizonyítás során megjelenik valami olyasmi, amit produktívitásnak nevezhetünk. Az önfelszámolás és a produktivitás kapcsolata azonban nem írható úgy le, ahogyan azt Tengelyi sugallja. Véleményem szerint nem áll az az összefüggés, hogy *miel* egy halmaz (vagy elv) az itt tárgyalt értelemben önfelszámoló, *ezért* produktív. A probléma részleteit nem is szükséges elemezni. A nehézséget megfelelően szemlélteti már az a tény is, hogy a számoosságok hierarchiájának „genezise”, amelyből Tengelyi az „önmagukon túlmutató elemek” egymás utáni keletkezésének, vagyis a produktívitásnak a képét meríti, *nem* a hatványhalmaz-képzés segítségével, hanem a limeszrendszámok révén történik. (lásd fentebb az 4. lábjegyzetben elmondottakat.) Tengelyi saját példája tehát *éppen egy olyan produktívítást szemléltet*, amelynek valójában nincs köze sem az önfelszámoláshoz, sem a diagonális eljáráshoz. A probléma minden részletére itt nem tudok kitérni, ám a produktívítással kapcsolatos lényeges összefüggésre az írás végén még visszatérek. Ott igyekszem rámutatni, hogy pontosan mi is a kapcsolat a diagonális eljárás és a produktívítás jelensége között. (Lásd alább az utolsó lábjegyzetet.)

III. A VÉGTÉLEN ÉS A TRANSCENDENTÁLIS ÉSZESZMÉK

A kanti és a cantori dialektika összefüggését a Tengelyi által használt, ám valójában husserli eredetű szlogennel foglalhatjuk össze, hogy a fenomenológia elképzeléseiben a „lehetséges tapasztalatok végtelen rendszere egy kanti értelemben vett észeszme”⁷ (Tengelyi 2014. 539), vagyis, tömörebben „egy *végtelen* kanti észeszme”. Ez a megfogalmazás nemcsak a kanti és a cantori elgondolások kapcsolatát lesz képes megvilágítani, hanem azt is: Cantor maga miért gondolta úgy, hogy saját, végtelenről szóló elképzelései érvényen kívül helyezik a kanti antinómiatant. Azonnal látni fogjuk ugyanis, hogy a kanti *dialektika* éppen az aktuális végtelen fogalmának *tagadására* épül: Kantnál az észeszme egy bizonyos értelemben *végesek*. Amikor Tengelyi a kreativitás, illetve a tapasztalat hajtómotorjának egy *végtelen* kanti észeszmet tesz meg, akkor Cantorra támaszkodva igyekszik „kiigazítani”, illetve a fenomenológia számára „alkalmassá tenni” Kant elképzeléseit.

Mindenekelőtt azt kell megértenünk, hogy Cantor eredeti elképzelését már a „cantori dialektikának” az eddigiek során kidolgozott interpretációja is óhatatlanul összekapcsolja a kanti transzcendentális észeszme gondolatával. Ez az értelmezés az eredeti cantori gondolatok bizonyos elemeit a „létesülés”, pontosabban a „gondolatok keletkezésének” területére helyezi át. Amennyiben a gondolatok alatt az emberi megismerés tágabb értelemben felfogott szféráját értjük, akkor azt kell mondanunk: éppen ezen a területen hatnak azok a kanti észeszme is, amelyek nem mások, mint a hagyományos speciális metafizikai alapfogalmak (lélek, világ, isten). Mindenekelőtt, Tengelyi törekvéseivel összhangban, ezek a fogalmak Kant elképzelései szerint sem vonatkoznak már eleve adott tárgyakra: nem jelenhetnek meg nekik megfelelő „tárgyiságok”. E miatt az eszméknek – szemben az egyéb fogalmakkal – ugyan nincs „objektív realitásuk”, azonban mégsem olyan „jogtalanul bitorolt” vagy „kitalált” metafizikai fogalmak, amelyeket csupán egy letűnt kor muzeális emlékeiként kellene nyilvántartanunk. Amint közismert, a „feltétlen totalitásnak” ezek az észbeli eszméi

⁷ Ezt az elképzelést a *Világ és végtelen* utolsó előtti, *A végtelen mint tapasztalati kategória* című része tárgyalja (Tengelyi 2014. 354–544). A tapasztalati végtelennek a kanti értelemben vett észeszme fogalmával való kapcsolata már a *Tapasztalat és kifejezés* idején is nagy hangsúlyt kap Tengelyi gondolkodásában, lásd különösen a *tapasztalat és végtelen* című esszét (Tengelyi 2007. 107–123), bár a *Világ és végtelen* idejére a koncepció, amelybe ez az elképzelés illeszkedik, jelentős módosulásokon megy át. A *Tapasztalat és kifejezés* idején – bár itt még nincs explicit módon szó Cantorról – a „dolog” sokkal egyértelműbben egy cantori értelemben vett, *aktuálisan adott* végtelen formáját ölti. „A dolog a maga teljes körű adottságában nem más, mint a róla adódó összes lehetséges jelenség mindenoldalúan végtelen kontinuum” (Tengelyi 2007. 122). Természetesen a „dolog” ebben a formában „soha nem állhat előttünk” (Tengelyi 2007. 122), ám a dolog–jelenség kanti kettőssége helyére a fenomenológiában akkor is a „részaspektus és összkontinuum kettőssége kerül” (Tengelyi 2007. 123), tehát az aktuálisan adott végtelen „összkontinuum” ebben az elképzelésben is szerepet játszik. A következőkben térünk ki arra, hogy pontosan miként.

Kantnál a mindig feltételeket kereső, tapogatózó, tudományos kutatást végző diszkurzív értelem rejtve maradó, *regulatív elveiként* működnek. A kanti rendszerben a soha nem realizálódó feltétlen az, amely a mindig további feltételek után kutató gondolkodást, vagyis az értelmet folyamatosan *mozgásban tartja*. Az ugyan egy *transzcendentális látszat* csupán, hogy ezeknek az eszméknek ténylegesen megfelelnek tárgyak, ám ez mégsem jelenti, hogy közvetett módon ne lenne közük azokhoz a tárgyiságokhoz, amelyeket az értelem meghatároz. Kant elképzelései szerint ugyanis az értelem a maga „tárgyait” éppen az észeszmék kényszere alatt határozza meg, illetve fedezi fel. Ezek tehát már Kantnál is olyan „dinamikus elvek” alapjául szolgálnak, amelyek hasonló szerepet töltenek be, mint a „kreatív gondolkodás” most említett dialektikus elvei.

Mivel azonban a transzcendentális észeszmék Kantnál nem mások, mint a hagyományos, speciális metafizika alapfogalmai, így a *kanti dialektika* természetesen maga sem más, mint a metafizika egy különleges formája: egy olyan problematikus metafizika, amelyben a hagyományos metafizika alapfogalmai a nélkül jutnak lényeges, regulatív szerephez, hogy a nekik megfelelő „tárgyak” létezéséről bármit is mondhatnánk. Ugyanilyen szerepe van a végtelen fogalmának, illetve a neki megfelelő dialektikus elveknek a Tengelyi által javasolt metafizikában. Tengelyi már a mű legelső lapján határozottan leszögezi, hogy a metafizikát abban a kanti értelemben kell értenünk, amelyben az egy „nyugtalanító *probléma*” (Tengelyi 2014. 13). Ennek megfelelően az ebben a metafizikában szerepet kapó végtelen fogalom nem dönt semmiféle végtelen valóság létéről, legyen az akár isten akár a világ; amint láttuk, az a szféra, amelyhez egyáltalán köze van, és amelynek a működését szabályozza, a „kreatív gondolkodás”. Mennyiben távolodik azonban el a „problematikus metafizikának” ez a változata attól a konkrét formától, amelyben Kant igyekezett azt megvalósítani? Éppen annyiban, amennyiben Cantor gondolataiból kiindulva Tengelyi az aktuális végtelen fogalmát próbálja meg egy kanti értelemben vett észeszmeként felfogni. A következő lépésben érdemes ennek az alapvető különbségnek a részleteit megvizsgálni.

Kant *A tiszta ész kritikájában* a transzcendentális eszmékről általában szólva elsőként egy egyértelmű definíciót ad: „az ész fogalma nem egyéb, mint valamely adott feltételeshez tartozó feltételek totalitásának fogalma” (Kant 2004. 318. B/379). Ehhez azonban azonnal hozzáteszi: „Ám mivel a feltételek totalitását csupán a feltétlen teszi lehetővé, és megfordítva, maga a feltételek totalitása mindenkor feltétlen, így az ész valamely tiszta fogalma [...] a feltétlen révén nyer meghatározást” (Kant 2004. 318. B/379). Az ész fogalmait, vagyis az eszméket tehát Kant általános meghatározása egyrészt azonosítja a *feltétlen*, másrészt a *totalitás* fogalmaival, s így végső soron az utóbbi kettőt azonosítja egymással. Ahogyan azonban az általános meghatározástól eljutunk a feltétlen fogalmának specifikusabb változataihoz, pontosabban az *antinómia* fejezethez és az ott szerepet játszó természet vagy világ eszméjéhez, az utóbbi ekvivalencia megbomlani

látszik. „Ezt a feltétlent mármost vagy úgy gondoljuk el, mint ami csupán a sor egészében áll, amelyen belül tehát minden tag feltételes volna, és csak az általuk alkotott egész lenne teljességgel feltétlen” – ez lenne a totalitás fogalma –, „vagy pedig az abszolút feltétlen csupán része a sornak, s a sor többi tagja alárendelődik neki, maga ez a rész azonban semmilyen feltételnek nem rendelődik alá” – ez lenne a szigorúbb értelemben vett feltétlen fogalma. A totalitás esetében Kant most „végtelen regresszusról”, „határtalanról” beszél, a feltétlen esetében viszont „kezdetről” és „határról”. Az *antinómiatanban* vizsgált ellentét, a kanti dialektika az ész ezen kétféle értelemben vett feltétlenfogalma között áll fenn: ezen a terepen az ész ütközik össze önmagával.

Számunkra azonban most csupán annyi a lényeges, hogy a totalitást és a feltétlen kezdetet kifejező észfogalmak szembenállása első pillantásra végtelen és véges szembenállásaként jelenik meg. A feltétlen ugyanis ebben az esetben egyrészt feltételes elemek egy *végtelen* sorával, másrészt a feltételek sorát lezáró, abszolút értelemben adott kezdettel, tehát feltételek egy *véges* sorával lenne azonos. Az előbbiről, amelyre Kant „végtelen regresszusként” is hivatkozik, azonban azonnal megjegyzi: bár ebben a végtelen sorban „a regresszus soha nem fejeződik be”, azonban a sor mégis „teljes egészében adva van, s így csak *potenciális* értelemben nevezhető végtelennek” (Kant 2004. 361. B/445).

Amint azonban már láttuk, az, ami potenciálisan végtelen, aktuálisan véges. Az antinómiákban egymásnak feszülő két elv ezért nem véges és végtelen, hanem kétféle véges sor követelményét fogalmazza meg. A feltétlen révén lezárt feltételek és a bármédig tovább folytatható feltételek két *aktuálisan véges* sora az, amit az ész az antinómiákban az értelemről megkövetel. Az *aktuális* végtelen gondolata még mint észeszmé sem léphet fel Kant gondolkodásában. Hogyan is lehet – Kant saját szavaival élve – „teljes egészében adva” valami, aminek semmilyen értelemben, tehát még potenciálisan sincs vége vagy kezdete? Éppen ez a gondolat az, ami azonnal kiváltotta Cantor tiltakozását: a transzfinit területe, amint részletesen is láttuk, pontosan olyan, „teljes egészében adott” alakzatok (halmazok) birodalmára utal, amelyek ennek ellenére aktuálisan végtelenek.

Ha jól értem, Tengelyi ezt a gondolatot próbálja meg egy kanti értelemben felfogott „problematikus” metafizika megalapozásához felhasználni. Ezzel egy olyan paradoxnak ható vállalkozásba kezd, amely a transzfinit, vagyis „a teljes egészében adott” ám mégis aktuálisan végtelen fogalmát – Cantortól eltérően – nem „adottságként”, hanem a „kreatív tapasztalat” egy általános, regulatív elveként, vagyis csak problematikus értelemben alkalmazza. Milyen módon adódhat azonban egy regulatív elv a tapasztalatainkban? Hogyan felelhetünk meg ezen a ponton annak a fenomenológiai követelménynek, hogy minden elemzés valamilyen módon legyen visszavezethető a szemléletileg adott szférájára?

IV. A VÉGTELEN SZEMLÉLETE

Kant az általa bevezetett észeszmékkel kapcsolatban világosan megfogalmazza, hogy „semmiképpen nem adható meg olyan szemlélet, amely [nekik] megfelelne”, és még az is „lehetetlenre vágyik, aki azt akarja, hogy mutassuk be az észfogalmak, vagyis az eszmék objektív realitását” (Kant 2003. 268). Az esztétikum területén azonban szerinte mégis találunk olyan „szimbólumokat”, amelyek valamiképpen kapcsolódnak az észeszmékhez. Ezek ugyan nem „példái” az eszméknek, azonban általuk „egy fogalomhoz, amelyet csak az ész képes elgondolni, s amelynek semmilyen érzéki szemlélet nem felelhet meg, egy olyan szemlélet társul”, amely mégis „analog” a szemlélet egyéb, a tapasztalatainkban megjelenő válfajaival (Kant 2003. 269). A művészet Kant szerint nyújthat olyan szemléleteket, amelyek, ha csupán analog módon is, ám mégis „megérezkítik” az észeszméket.

Ezzel szemben a „tapasztalati végtelennel” összefüggő „észeszme” kapcsán Tengelyi nem a művészethez fordul, hanem a *kategoriális szemlélet* husserli fogalmát hívja segítségül. Részletesen megmutatja, hogy a végtelen a husserli fenomenológia felfogása szerint egy ilyen szemlélet révén „adódik”. Erről a szemléleti formáról – a nélkül, hogy elmerülnénk a részletekben – most elég annyit megemlíteni, hogy ez egy olyan speciális adottságmód, amely nem érzéki, és nem is az érzékiségnek olyan *a priori* formája, amilyen Kantnál a tér, illetve az idő. Ennek ellenére bizonyos értelemben mégis formális: nem a szemlélet formája, hanem egy formára irányuló szemlélet.⁸ Bár nem érzéki, de mivel érzéki elemek kapcsolatai jelennek meg benne, mégis összefügg az érzékivel: Husserl szavaival élve az érzékiségen „fundált”.

Hogyan kapcsolódik azonban a szemléletnek ez a válfaja mindahhoz, amit eddig a végtelenről mint regulatív elvről elmondtunk? Hogyan függ össze a kreatív gondolkodás elve, vagyis egy „újabb”, kanti értelemben vett, ám mégis végtelen észeszme, ezzel a speciális, szemléletileg megjelenő formával? Mindenekelőtt azt a kérdést kell majd megválaszolnunk, hogy miként lehet valami, ami pusztán „regulálja” a tapasztalatfolyamot, mégis szemléletileg adott.

Tengelyi szemlélet és eszme kapcsolatának megalapozásához azt az egyszerű husserli meglátást hívja segítségül, amely szerint a *dolog*, illetve a *tárgy* maga is egy kanti értelemben vett észeszme. A tapasztalatban szemléletileg megjelenő tárgy fogalma az, amelyben összefutnak az eddigi – a végtelenre, a kreatív gondolkodásra, a regulatív észeszmékre és a kategoriális szemléletre vonatkozó – elemzések.

⁸ Az ilyen szemléletek azokra a „formális” vagy „strukturális tartalmakra” irányulnak, amelyeket „olyan formális kifejezések fejeznek ki, amilyenek az »az«, »egy«, »némely«, »sok«, »kevés«, »két«, »van«, »nem«, »melyik«, »és«, »vagy« stb. kifejezések” (Husserl 1984. A 601/B129).

Azon a tézisen, hogy „a tapasztalatilag adott *tárgy* maga is egy kanti értelemben vett eszme”, Husserl az *Ideen I.* egyik fontos zárófejezetében⁹ egyszerűen annyit ért, hogy semmiféle tapasztalt tárgyiaság nem azonos azzal, ami belőle számunkra aktuálisan (valós módon) adott, azzal sem, ami eddig vagy valaha is adódni fog belőle, ám még mindezek összességével sem. A tárgy mindig több, mint amit már láttunk, vagy amit látni fogunk belőle. A tárgy ebben a felfogásban – ahogyan azt már említettük is – aspektusoknak egy olyan végtelen totalitása vagy sora, amely a maga aktualitásában soha nem válik adottá. Csak egy olyan végtelen eszme, amely – a kanti észeszmékhez hasonlóan – soha nem realizálódik a tapasztalatban. Ez első lépésben csupán annyit jelent, hogy nem adott valós, érzékileg megjelenő formában.

Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a fenomenológia felfogásában minden tárgy, illetve tárgyiaság észlelése egy *kettős* tudat: benne *valamit* – egy esetleg érzékileg megjelenő tárgyi aspektust – mint *valami mást* – egy sohasem érzékileg megjelenő, transzcendens tárgyat – észlelünk. A tárgytapasztalatban egyszerre – bár más-más értelemben – adott az az aspektus, amelyet ténylegesen átélünk, és maga a tárgy, amelynek az aspektusaként az előbbi elemet felfogjuk. Az átélt, valós tárgyi aspektuson *keresztül*, azon fundálva, *nem érzéki módon*, ám mégis szemléletileg adott maga a „végtelen” tárgy is, mint az észlelés „másik pólusa”. Az észlelést jellemző kettős tudatban összefonódik egymással egy nem tárgyiasító, érzéki alapokon álló, és egy tárgyiasító, nem érzéki, intencionális tudat. A „tárgy végtelenje” tehát annak ellenére, hogy aktuálisan végtelen, bizonyos értelemben mégis adott, mégis „megjelenik”. Ráadásul éppen ez a „nem-érezkileg megjelenő elem” az, ami egy végtelen, regulatív elvként meghatározza az érzéki adottságok, a megjelenő aspektusok számára megnyíló lehetőségek horizontját. Ebben az értelemben a tárgy fogalma látszólag egyesíti mindazokat a vonásokat, amelyekhez az eddigiek során Cantor gondolatait fokozatosan átalakítva jutottunk el. Egyetlen kivétel van: nem nyilvánvaló, miben is áll az a korábban említett „kreativitás”, amelyet a tapasztalatfolyam alakulása során a tárgynak mint végtelen, kanti értelemben felfogott eszmének tulajdonítanunk kellene.

V. A TÁRGY „KREATIVITÁSA”

A mű konklúziójában éppen ehhez a kérdéshez kanyarodunk vissza. Tengelyi itt az eddigi gondolatmenetekre támaszkodva azt a problémát vizsgálja: miként lehetséges, hogy az „egyed dolgok ‘nyitott lényegéhez’ mindig újabb tulajdonságok járulhatnak hozzá. Itt azonban nem olyan tulajdonságokról van szó, amelyek újonnan fedezünk fel a tárgyon, hanem amelyek újonnan keletkeznek”

⁹ Lásd az *Ideen* 143. paragrafusát. Husserl 1976. 330.

(Tengelyi 2014. 544). A Bergson nyomán radikális újdonságnak nevezhető jelenség azt a kérdést veti fel, hogy miként bukkanhatnak fel a tapasztalatban olyan új elemek (nemcsak adott tárgyak új tulajdonságai), amelyeket nem jelez előre semmi már adott; amelyek nem vezethetők vissza semmiféle korábban adott tárgyiségekre vagy korábról ismerős tulajdonságokra.¹⁰

Ez a probléma valójában szétfeszíti az egész eddigi gondolatmenetet. Mindekelőtt „ezek a vizsgálódások érthetővé teszik, miért távolodik el immár Husserl Cantornak a transzfinitről kialakított elképzeléseitől. Bár a transzfinit maga is a nyitott végtelen területe, ám elválaszthatatlanul összefonódik a tökéletes meghatározottság tételével. Egy transzfinit halmaz kezdettől fogva jól elkülöníthető elemekből áll” (Tengelyi 2014. 544). Cantor gondolatai a bennük rejlő dialektikus elveket egy *már készen adott*, elkülöníthető elemekből álló szféra meghatározásának szolgálatába állítják, s így végső soron nem alkalmazhatóak egy az egyben a *keletkezés* Tengelyi által vizsgált problémájának megoldásában. Azzal, hogy Husserl megpróbál számot adni a radikális újdonság, vagyis a minden várakozást keresztülhúzó élmények lehetőségéről is, végleg és „radikálisan eltávolodik Cantor transzfinit fogalmától” (Tengelyi 2014. 546). Valójában ugyanis még akkor is egyfajta „tökéletes meghatározottságot” tulajdonítunk a tapasztalatfolyamnak, ha a tárgy eszméjét nem egy aktuálisan adott, objektív realitással bíró fogalomként, hanem egy kanti értelemben vett regulatív elvként ragadjuk meg. Még egy ilyen elv is értelmezhető úgy, mint ami az elkövetkezendő pillanatban fellépő lehetőségek egy *már eleve rögzített horizontjából* emeli csak ki. A radikális újdonság lehetőségét így még a regulatív elvként felfogott végtelen eszme sem világítja meg teljes mértékben. A tapasztalatfolyam egy eleve adott elv vagy lehetőséghorizont alapján mindig csak a korábbiakkal összhangban bontakozhat ki. Ez a felfogás csupán egy olyan „kombinatorikus” újdonságfogalmat eredményez, amelyben a fellépő tapasztalati fázisokat minden pillanatban – akár a végtelenségig – az elmúlt tapasztalatok révén adódó lehetőségek határozzák meg. A jövőben fellépő újdonság így csak a múlt valamiféle „permutációja” lenne, s a tapasztalatfolyam nem hozhatna semmi meglepőt. „Az újonnan előálló és másként meghatározott elemek lehetősége azonban megkérdőjelezi a tapasztalt dolog és a tapasztalati világ teljes meghatározottságának alaptételét” (Tengelyi

¹⁰ A fenomenológiában, amint az közismert, ez a probléma mindekelőtt azért jelenik meg, mert – ahogyan azt Husserl belső időtudatra vonatkozó megfigyelései megvilágították – az időbeli kiterjedés tapasztalatáról csak úgy tudunk számot adni, ha feltesszük: a tapasztalatfolyamban protenciók formájában minden pillanat elővételezi a következőt. Látszólag a jelen pillanat – ahogyan Husserl az úgynevezett *Bernaui kéziratok*ban fogalmaz – szükségképpen „tárt karokkal fogadja” a következőt (Husserl 2001. 13). Mivel azonban protencióinkat végső soron a már elmúlt élményeink határozzák meg, ezért ekkor a jövőbeli szükségképpen egy a múlt által körülhatárolt lehetőséghorizonton belül maradna, tehát ahhoz képest látszólag nem tartalmazhatna „meglepetéseket”. Ekkor azonban azonnal felmerül a kérdés: miként lehetséges valami radikálisan újat tapasztalni. A problémát maga Husserl is világosan látja. A kérdéshez lásd *Az ősbennyomás és a protenciók betöltődése* című esszét (Tengelyi 2007. 157–176).

2014. 546). „Egy diakritikai fenomenológiának” éppen a dolog „máskéntlétnek” (Tengelyi 2014. 546) lehetőségéről kellene számot adnia.

Tengelyi azonban ehhez azonnal hozzáteszi: a fenomenológiának „ezzel a dolog meghatározottságának mint egy kanti értelemben felfogott észeszmének a gondolatát mégsem kell feladnia, ám a lehetséges tapasztalatok végtelen rendszerének többet kell nyújtania, mint üresen hagyott helyek sorozatát” (Tengelyi 2014. 546). Az új módon felfogott, kanti értelemben vett végtelen, illetve nyitottság eszméje már *magába foglalja* a „radikálisan új lehetőségét” mint a tapasztalataink harmonikus kibomlás-tendenciáinak egyik feltételét: „minden ilyen összhang-tendencia a máskéntlétnek olyan nyomait hordozza, amelyek, mivel túlmutatnak a tapasztalat mindenkori összbizonyosságán, megzavarják azt. A máskéntlétnek efféle nyomai nélkül az összhangtendencia többé nem tendencia, hanem teljes értékű adottság volna” (Tengelyi 2014. 547).

Ezek a gondolatmenetek, melyekhez a befejező fejezetben jutunk el, a könyv talán legérdekesebb, ám egyben a legtöbb kérdést nyitva hagyó részei. Ebben a pár bekezdésben annyi mindenestre világossá válik, hogy a fenomenológián belül szükségképpen fellép az igény, hogy megértsük a radikális újdonság tapasztalati lehetőségét. Arra a kérdésre azonban, hogy mik is pontosabban azok a „nyomok”, amelyekben ezek lehetőségfeltételek megjelennek, már nem kapunk választ. Ezen a ponton lehetőség nyílik arra, hogy elszakadva a *Világ és végtelen* gondolatmenetétől továbbgondoljuk a problémát.

VI. A NYITOTT ÉS A ZÁRT

Ha közelebről szeretnénk megérteni a tapasztalati újdonság megjelenésének feltételeit, akkor mindenekelőtt pontosítani kell az eddigi megfogalmazásainkon. Egy tapasztalatainkban felbukkanó újdonság csak azért képes „keresztülhúzni a számításainkat”, csak azért lehet más, mint az, amit a korábbi tapasztalataink alapján várnánk, mert a tárgy *még részlegesen sem volt soha* azonos azzal, ami a tapasztalatainkban belőle megjelent. Ahogyan Husserl egy elejtett, ám teljes tartalmában soha ki nem fejtett megjegyzésében maga is megfogalmazza, a tárgy nem csak „több”, hanem „*bizonyos értelemben más is*” (Husserl 2002. 18), mint a róla a múltban megjelent élményeink *bármelyike*. A tárgynak az élménnyel szembeni többlete, vagyis inkább „alteritása” valójában nem csupán abban áll, hogy a végtelenségig újabb, esetleg „váratlan”, előre nem látható élmények sorát teszi lehetővé, hanem abban, sőt *elsősorban* abban, hogy még az *elmúlt* élményeink is csak egy perspektivikusan *módosult* formában jelenítik meg a tárgy oldalait. A szóban forgó másság nem pusztán egy a jövőben beköszöntő lehetőség, hanem egy mindig – már a múltban is – fennálló aktualitás: nem csupán abban áll, hogy az élményben a tárgy végtelen sok oldala közül mindig csupán egyetlen adódik, nem is csupán abban, hogy a végtelen lehetséges oldal közül az elmúlt

tapasztalataink során csupán véges sok jelenhetett meg, hanem elsősorban abban, hogy minden egyes tárgyi aspektus – „akármennyi” is adódott már belőlük a tapasztalataink során – már *önmagában is más* mint az az oldal, amely rajta keresztül megjelenik. *Egyetlen aspektus sem része a tárgynak*. A tárgy nem csak több, hanem *más is*, mint a róla adódó aspektusok *bármilyen nagy számosságú* sorozata. Ez a másság még *akkor is* fennállna, ha lehetséges lenne egy tárgy végtelen sok aspektusát egyetlen pillanatban átfogni.

Éppen ezért végső soron azt kell mondanunk, hogy a tárgy nem lehet észszeme. Az átélt aspektusok sora valójában nem „közelít” a tárgyhöz: minden aspektus ugyanolyan „távol marad” a tárgytól, mint az előző volt. Tárgy és aspektus között egy *folyamatosan fennálló* szakadék tátong. A radikális újdonság felbukkanását paradox módon egy olyan másság teszi lehetővé, ami *folyamatosan* jelen van, és mindig is jelen volt már a múltban is, vagyis „omniprezens” a tapasztalatfolyamban. Ez viszont – fordítva az eddig hangsúlyozott összefüggésen – azért van így, mert minden olyan tapasztalat, amely valami újat hoz – és típusát tekintve valamikor minden tapasztalatunk ilyen volt –, maga is egy „ugrást” jelent a tapasztalatfolyamban. Éppen ezen a kölcsönös függésen alapul az a lehetőség, hogy a tapasztalataink áramát egy olyan hérakleitoszi folyamként fogjuk fel, amelynek nincs két azonos pontja: minden pontja *lehet* radikálisan új.

A radikális újdonság felbukkanásának *egyik* lehetőségfeltétele tehát az, hogy a tapasztalatfolyam egyes fázisai, vagyis már a *normál módon továbbszövődő* tapasztalatfolyam elemei is, csak a tárgytapasztalatot jellemző kettős tudat két pólusa között fennálló szakadék, vagyis egy „ugrás” révén legyenek értelmezhetőek. Másrészt azonban az is világos, hogy a radikális újdonság felbukkanásakor beálló ugrás nem jelenthet minden szempontból szakítást mindazzal, ami már lefolyt. Egy új fogalom, egy új meglátás vagy egy új ötlet felbukkanása sok szálon kötődik ahhoz, ami már elmúlt. Nem csak az igaz, hogy ilyen kötődések nélkül a felbukkanó újdonság egy beazonosíthatatlan elemet, egyfajta áthidalhatatlan, „skizofrén” törést hozna a tapasztalatfolyamba, hanem az is, hogy ilyen kötelékek nélkül az újdonság tapasztalati értelme maradna megragadhatatlan. Ha az újdonság nem fonódna kontinuus módon össze a már ismerttel, akkor az újdonság tapasztalati értelme maga veszne el: a keletkezés „pillanatában” nem lenne meg az a *kontraszt*, amelyben valami egyáltalán elnyerhetné az „újdonság” értelmét. Ugyanez igaz – *mutatis mutandis* – a keletkezés nélküli tiszta múlás pillanatira is. Ebből adódik, hogy tapasztalataink áramában „keletkezés” és „múlás” folyamatosan és folytonos módon összefonódik egymással. Egy radikálisan új elemek révén folyamatosan „képződő” tapasztalatfolyam éppen úgy elképzelhetetlen, mint egy olyan, amelyben soha semmi radikálisan új nem keletkezik, amely tehát a nélkül „múlik”, hogy benne bármi keletkezne. Az új és a már ismert valójában minden pillanatban és kölcsönösen csak az egymással való kontrasztjuk révén értelmezhető. A normál módon továbbszövődőnek és a radikális

ugrások révén kialakulónak ez a *kölcsönös és kontinuos összefonódása* az, amit egy diakritikai fenomenológiának első lépésben meg kell világítania.

A radikális újdonság problémája ebből adódóan, egy újabb lépésben óhatatlanul felveti a kérdést, hogy a tapasztalatfolyam *genezisében* miként léphetnek fel egyáltalán egymástól *kölcsönösen függő mozzanatok*. Az így keletkező probléma egyik – tisztán logikai – oldala, hogy miként lehetséges egy olyan totalitás, amelyben a feltételes elemek kölcsönösen vagy körkörösén egymás számára feltételként szolgálnak. Egy harmadik lépésben azonban szükségképpen felmerül az a kérdés is, hogy a tapasztalatfolyam genezisének lineáris időben történő kibomlása miként egyeztethető össze azzal, hogy benne egymást körkörösén feltételező elemek genezise zajlik.¹¹

* * *

Végül talán érdemes röviden visszatérnünk a tapasztalatról így kibontakozó kép és a kanti értelemben „problematikus metafizika” kapcsolatára. Világos ugyanis, hogy az egymást kölcsönösen vagy körkörösén feltételező elemek rendszere – a Cantor által rehabilitált aktuális végtelen fogalmához hasonlóan – a „feltétlen egész” egy olyan fogalma, amelynek tapasztalatainkban betöltött szerepével Kant foglalkozott a dialektikában. Egy efféle feltétlen totalitás maga is egy olyan lehetőséggel áll összefüggésben, amelyet a feltétlen felé törekvő értelem lehetséges regulatív elvei között Kant – az abszolút végtelen totalitáshoz hasonlóan – nem vesz számításba. Feltételes elemek egy efféle feltétlen rendszere egyrészt – szemben az *abszolút kezdet* révén adott feltételes elemek sorával – nem tartalmaz egyetlen olyan elemet sem, amelynek a feltétele ne lenne magán a rendszeren belül adva, másrészt – szemben egy *potenciálisan végtelen* sossal – minden részletében aktuálisan adott. E két szempontból hasonló az elemek egy „aktuálisan végtelen” összességéhez. Egy ilyen rendszer azonban annak ellenére feltétlen, hogy egy speciális értelemben mégis *véges*.

Amikor tehát Kant a feltételek totalitásának lehetőségét elemzi, akkor nem csupán a feltételek aktuálisan adott végtelen összességét zárja ki, hanem minden olyan zárt, „nem jól fundált” összességet is, amelyben a feltételes elemek körkörösén egymás feltételeiként szolgálnak. Az egész kritikai rendszer azon a meggyőződésen alapul, hogy a tapasztalat lehetőségi feltételei magában a ta-

¹¹ A tapasztalati genezis problémája által szükségképpen felvetett, és itt röviden megemlített három kérdést – miként fonódik össze egymással a tapasztalatban „ugrások” révén, ám mégis kontinuos módon „keletkezés” és pusztá „múlás”, miként lehetségesek a tapasztalatfolyamon belül egymást kölcsönösen, illetve körkörösén feltételező elemek, és ennek ellenére miként lehet a tapasztalatfolyam ideje mégis lineáris – részletesen tárgyalom az *Idő és kontinuum* című könyvem 8., záró fejezetében (Komorjai 2015). A második problémát lényegében megoldja Peter Aczél nem-jófundált halmazelmélete (Aczél 1989), amelyet bizonyos nyelvi problémák megoldásában már sikerrel alkalmazott Jon Barwise és John Etchemendy (Barwise–Etchemendy 1987). Én az előbb említett könyvemben ugyanezt az elméletet igyekszem a tapasztalat területén hasznosítani.

pasztyalban nem jelenhetnek meg, és nem is eredhetnek a tapasztalaból: *a priori* adottak. A feltételek egymásra záródó rendszere, hasonlóan az adott feltételek egy aktuálisan végtelen sorához, értelmezhetetlen a kritikai rendszeren belül.

Amikor Tengelyi szerint a fenomenológia eltávolodik a cantori transzfinit fogalmától, akkor, amint azt láttuk, ezt azért teszi, mert a transzfinit területéhez tartozó végtelen halmazok *zártak*. Mivel minden elemük eleve adott, így kizárni látszanak a „nyitottságnak” azt a fogalmát, amelyre Tengelyi egész metafizikája ráépül. A nyitottságnak az az elve viszont, amelyet ez a gondolkodásmód át kíván emelni a Cantortól, magánál Cantornál valójában összefonódik a zárt, ám mégis végtelen totalitás gondolatával. Ez az elv, amint láttuk, azt fogalmazza meg, hogy a transzfinit szféra elemei „csíra formájában magukban hordozzák a saját felszámolásukhoz szükséges eszközöket” és ezáltal „túlmutatnak önmagukon”. Tengelyi tehát megpróbálja a kreatív módon keletkező tapasztalat területére anélkül átültetni a transzfinit szférát jellemző produktivitást, hogy a számára releváns területet, – a transzfinit szférát benépesítő halmazoktól eltérően – egyszersmind egy eleve adott, zárt totalitásként fogná fel. Eközben azonban érzésem szerint nem vet számot azzal a paradoxonnal, hogy az általa felhasználni kívánt produktivitás valójában éppen a *zártság* következménye, és attól még „diakritikai módon” sem választható külön. Egy sokaságról valójában éppen azért, és csak akkor lehet megmutatni, hogy produktív, tehát hogy túlmutat önmagán, *ha lezárjuk*.¹² A radikális újdonság felbukkanását paradox módon nem az teszi lehetővé, hogy a „már adott” rendszere nem teljesen meghatározott, hogy abban még meghatározatlanul maradó, „nyitott” lehetőséghorizontok rejlenek, hanem éppen az, ha azt tökéletesen meghatározottnak tekintjük. Mindaddig,

¹² Ez az a paradoxon, ami érzésem szerint elsikkad azokban a gondolatmenetekben, amelyek révén Tengelyi Richirt követve a cantori diagonális érveket elemzi. Ezekben a gondolatmenetekben valójában nincs olyan elem, amely valamiféle *önfelszámolás révén* mutatna túl önmagán. (Az önfelszámolás és a produktivitás összefüggésének problémáját a 6. lábjegyzetben vetettem fel. Itt az ott megkezdett gondolatmenet fejzem be.) Ha részletesen megvizsgáljuk az ide sorolható gondolatmeneteket, minden ilyen érven éppen az teszi lehetővé egy új elem meghatározását (vagyis a produktivitást), hogy az elemek egy vizsgált sokaságát *zártnak* (például egy adott, megszámlálhatóan végtelen halmaz már szintén adott, felsorolható elemeinek) tekintjük. Amint befejezettek vagy zártnak tekintjük az adott sokaságot, azonnal, és *éppen emiatt* elő tudunk állítani egy olyan új elemet, ami nem tartozik hozzá. Az adott sokaság éppen ezért végső soron csak „nyitotként” fogható fel (Ha zárt lenne, nem lenne zárt, így nem zárt). Ez a gondolatmenet viszont – szemben a Tengelyi és Richir által hangsúlyozott „önfelszámolás” és „önmagán túlmutatás” gondolatával – ott húzódik mind a cantori diagonális érvek, mind a számosságok limeszrendszámok révén felépülő genezisének gondolata, mind például Gödel híres nem teljességi tételének második fele mögött. (Az utóbbi olyan módon mutatja meg, hogy axiómák egy bizonyos rendszere nem tehető egy speciális értelemben teljessé (zárttá), hogy rávilágít: amint megpróbáljuk a rendszert újabb, a rendszertől független állítások hozzáadása révén „lezárni”, *éppen a hozzáadott állítást felhasználva* tudunk egy újabb állítást generálni, ami független a most „lezárt” rendszertől, és így tovább a végtelenségig. Ebben az esetben is világos: éppen a „zártság” az, amit a „nyitottság” bizonyítása feltételez.)

amíg például egy adott gondolatrendszer még meghatározatlanul maradó elemeket tartalmaz, nem áll elő semmi radikálisan új: csupán a „még befejezetlen” ölt egyre jobban kidolgozott alakot. Egy radikálisan új rendszer megszületése éppen azáltal, és éppen akkor válik csak lehetővé, hogy és amikor a korábbi már tökéletesen zárt alakban jelenik meg. Paradox módon az a „teljes meghatározottság”, amelyet Tengelyi Husserlt követve el szeretne kerülni, valójában *lehetőségfeltétele és oka* annak a „nyitottságnak”, amelyet viszont el szeretne érni. Éppen egy ilyen értelemben vett „teljes meghatározottság” azonban az, amelyet a feltételek körkörösen egymásra záruló totalitása képes megjeleníteni.

IRODALOM

- Aczél, Peter 1989. *Non-Well-Founded Sets*. Princeton, CSLI Lecture Notes.
- Barwise, John – John Etchemendy 1987. *The Liar. An Essay on Truth and Circularity*. New York – Oxford, Oxford University Press.
- Cantor, Georg 1932. *Gesammelte Abhandlungen*. Hrsg. von Ernst Zermelo. Berlin–Heidelberg, Springer.
- Hajnal András – Hamburger Péter 1989. *Halmazelmélet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Husserl, Edmund 1976. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch*. Karl Schuchmann (Hrsg.) *Edmund Husserl, Gesammelte Werke Band III/1*. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 1984. *Logische Untersuchungen. Zweiter Band, II. Teil Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis*. Ursula Pnazer (Hrsg.) *Edmund Husserl, Gesammelte Werke Band XIX/2*. The Hague, Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund 2001. *Die Bernauer Manuskripte über das Zeitbewußtsein 1917–1918*. R. Bernet – D. Lohmar (Hrsg.) *Edmund Husserl, Gesammelte Werke Band XXXIII*. Dordrecht–Boston–London, Kluwer.
- Husserl, Edmund 2002. *Előadások az időről*. Ford. Sajó Sándor – Ullmann Tamás. Budapest, Atlantisz.
- Kant, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, Ictus.
- Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kiss János. Budapest, Atlantisz.
- Komorjai László 2015. *Idő és kontinuum. A tapasztalatfolyam fenomenológiája* (kiadatlan kézirat).
- Tengelyi László 1998. *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest, Atlantisz.
- Tengelyi László 2007. *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest, Atlantisz.
- Tengelyi László 2014. *Welt und Unendlichkeit*. Freiburg, München, Karl Alber Verlag.

